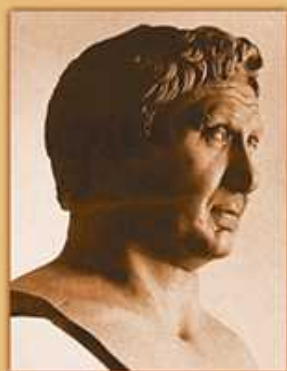
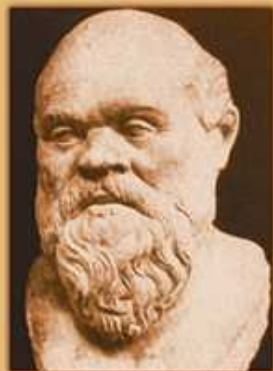

UMĚNÍ A MYŠLENÍ

JAN
BOUZEK

TRITON
Praha / Kroměříž

JAN BOUZEK
UMĚNÍ A MYŠLENÍ

Jak se lidské myšlení zrcadlí v dílech výtvarného umění
a jak umění ovlivňuje naše vnímání i myšlení

UMĚNÍ A MYŠLENÍ

Jak se lidské myšlení zrcadlí v dílech výtvarného umění
a jak umění ovlivňuje naše vnímání i myšlení.

JAN BOUZEK

TRITON

Jan Bouzek

Umění a myšlení

Tato kniha ani žádná její část nesmí být kopírována, rozmnožována ani jinak šířena bez písemného souhlasu vydavatele.

Autor

Prof. PhDr. Jan Bouzek, DrSc.

Recenzoval:

doc. PhDr. Zdeněk Kratochvíl, Ph.D., katedra filozofie a dějin přírodních věd
Přírodovědecké fakulty UK, katedra filozofie a religionistiky Filozofické fakulty UK

© Jan Bouzek, 2009

© TRITON, 2009

Cover © Dagmar Krásná, 2009

Vydalo Nakladatelství TRITON
Vykaňská 5, 100 00 Praha 10
www.tridistri.cz

ISBN 978-80-7387-278-6

OBSAH

Předmluva	9
Úvod	11
Část I: Předfilozofické myšlení	15
Myšlení u zvířat a lidí: Jak si rozumíme se zvířaty	15
Antropogeneze: Myšlení v umění paleolitu a mesolitu.	
Snivé myšlení (dreaming)	17
Neolitický způsob cyklického myšlení: Rigveda, její předlohy a Avesta. Umění neolitických civilizací	25
Eneolit (chalkolit) a první vysoké civilizace Starého světa.	
Myšlenkový svět Egypta a staré Mezopotámie	33
Vyspělá doba bronzová – od druhé poloviny 3. do konce 2. tisíciletí př. Kr. Mezopotámie a Egypt, Kréta a Mykény	45
Část II: Nástup filozofického myšlení: Doba železná a Řecko	59
1. Od doby bronzové k době železné aneb Od mýtu k logu	59
Řecko geometrického období (11.–8. stol. př. Kr.)	63
Orient na počátku doby železné: Pozdně chetitské umění, Asýrie, Babylónie, Lýdové a Frýgové, Foiničané, Persie	76
2. Archaické období v Řecko: Vznik filozofie a lyrické poezie	80
3. Raně klasické období – 5. století př. Kr. Řecké osvícenství a racionalismus	104
4. Čtvrté století př. Kr.: Vrchol antické filozofie jako obecného výkladu světa: doba Platóna a Aristotela	147
5. Helénismus: Osobní filozofie a multikulturalita helénistického světa	169
Část III: Etruskové a další tzv. okrajové civilizace antického světa.	205
1. Etruské umění a myšlení	205
2. Ostatní kultury rané doby železné	223
Umění situl	223
Foiničané	223
Sardinie a nuraghi	226

Iberové	229
Skytové	229
Thrákové	230
Keltové a jejich dědictví.	232
Část IV: Římský racionalismus a zesílení individuality	235
Villanovský Řím	237
Etruský Řím	238
Umění rané republiky	241
Střední republika	242
Pozdní republika: architektura, sochařství, malířství	244
Římské císařství	251
Od antiky ke středověku: Doba po pádu říše západořímské	265
Část V: Středověk: scholastika, nástup vědeckého myšlení a cesta k myšlení modernímu	269
Scholastika a myšlení středověku	269
Počátky moderního myšlení od 14. století: nástup moderní lidské mysli skrze umění doby lucemburské.	272
Od filozofie k vědě: od počátků novověku po dnešní časy	275
Část VI: Jak se obráží v umění myšlení mimoevropských civilizací Asie, Afriky a Ameriky	280
Závěr	287
Prameny ilustrací	289

PŘEDMLUVA

Vývoj lidského myšlení byl dosud studován většinou z hlediska psaných dokladů, méně z orální tradice a jen málokdy skrze výtvarné umění. Tento přehled usiluje o pohled z hlediska výtvarného umění, které poskytuje, vedle orálních tradic a historických událostí, komplementární doplněk k přístupu filozofickému. To platí zejména v oblastech, kde psané doklady nejsou či jsou nedostatečné. Přehled je soustředěn na rané formy myšlení předcházející novověkému, i když v závěru je stručně podán i další vývoj. Příprava textů vycházela v první verzi z programu grantu Vzdělávací nadace Jana Husa „Vývoj lidské mysli a porozumění odlišným způsobům myšlení“. Proč je toto téma dnes naléhavé?

Máme v sobě všechny stupně způsobů myšlení. Jeden z nich, moderní myšlení přírodovědecké, vědecké (tak je nazýval A. Comte) či předmětové (Begriffsdenken), převažuje i dnes jen u malé části lidstva. Velká část světa žije v myšlení filozofickém nebo i předfilozofickém. Koneckonců všichni procházíme archaickými způsoby myšlení v dětském a dospívajícím věku, podobně jako si v matčině děloze zhruba opakujeme fyzickou antropogenezí. Tyto vrstvy máme v sobě i později a mohou převládnout v době, kdy se stává velice těžkým udržet rovnováhu mezi intelektem, citem a vůlí, kdy harmonický všestranný rozvoj mysli vyžaduje více úsilí, než tomu bylo dříve.

Pochopení různosti způsobů myšlení může pomoci k pochopení jinačnosti v dnešním světě a k vzájemnému porozumění.

V chápání světa máme od počátku proud zdůrazňující smyslovou percepci obrazu a druhý, žijící ve světě idejí, napsaného či ústně sděleného. Ve dvojím způsobu vnímání skutečnosti leží také počátek rozlišení materialistického a idealistického přístupu. Vzniká to v naší vlastní percepci, která také prochází jednak branou smyslů, jednak branou intelektuálního pochopení, oč v přijatém obraze jde.

Rytmus dějin lze postřehnout do jisté míry skrze sledování toho, co je podstatné, historickou symptomatologií. Podnětem mi byla řada prací francouzské Ecole des Annales, Toynbeeho dějiny, pokus o podobný přehled pravěku H. Müllera-Karpeho a několika dalších. Existuje

ovšem takových rytmů více, navzájem se prolínají, a sotva lze v jedné knize uchopit všechny.¹

Analýza jazyků v Pražském lingvistickém kroužku otevřela cestu k pochopení různého způsobu uchopování reality v různých jazycích a národech, ikonologie k uchopení obrazů (*images*) podobným způsobem. Tato knížka se snaží o podobnou cestu skrze pochopení především výtvarných děl. Je psána spíše formou eseje; téma takové šíře lze sotva pojednat jinak. Přesto autor doufá, že se může stát podnětem k zamyšlení pro další, kteří by chtěli v tomto tématu pokračovat.

---

1) Viz seznam literatury k Úvodu.

ÚVOD

Umění napodobuje život, život napodobuje umění. Vztah obou se týká nejen literatury a dalších umění múzických, ale také umění výtvarného. Zobrazení reflektují stav mysli a také zpětně myšlení ovlivňují. Myšlení v obrazech je paralelou myšlení abstraktního, ale i abstraktní myšlení potřebuje znaky a doplnění ikonografickými schémata, obrazy, se kterými pracuje. Výtvarné umění bylo vždycky magické: pomáhalo vytvářet a upevňovat harmonii mezi světem a člověkem, mezi člověkem a božskou sférou. Většina nejdůležitějších výtvarných děl až do nové doby vznikla více či méně ve službách náboženství, často i jako prostředek magického ovlivnění skutečnosti, a také – a to správné umění téměř vždy – jako prostředek harmonizace vztahu mezi člověkem či společenstvím a světem přírody a vyšší reality, které jej obklopovaly. Umělecké dílo a proces jeho tvoření přispívaly k vytvoření harmonického vztahu ke světu přiměřenému té či oné době lidských dějin. Podobně jako jméno činí označenou věc vztaženu k naší mysli tak, abychom s ní jako jevem mohli operovat, tak i obraz je prostředníkem mezi neorganizovaným, neracionálním vjemem a jeho pochopením, dává vjemu řád, možnost jeho racionálního uchopení. Nadto správné umělecké dílo, jeho tvorba a percepce pomáhají udržet harmonii vztahu mezi světem a člověkem; objasňují vztah mezi člověkem a tím, co ho obklopuje, usnadňují pochopení tohoto vztahu.

Pro studium vývoje lidské mysli leckde literární texty chybějí či jsou příliš fragmentární, aby pouze skrze ně bylo dosaženo pochopení tehdejšího stavu mysli. Řeč obrazů, symbolů a tzv. dekoru (který u starých společenství sotva kdy byl bez významu) doplňuje znalosti o mysli těch, kteří tato díla vytvořili a percipovali. Je užitečným doplňkem i tam, kde víme více; dnešní umění nám také pomáhá vidět a pochopit ty aspekty dnešního světa, které bychom bez prostřednictví umění neviděli či nejvýš jen tušili.

Tato knížka vznikala velmi dlouho. Prvním popudem byl pokus přistoupit k celkovému pojetí dějin umění z hlediska vývoje ducha, jak o to

usilovala moje předchůdkyně na klasické archeologii Růžena Vacková,² z trochu jiného úhlu pohledu. Druhým popudem bylo dlouholeté přednášení antického umění pro dějiny umění na FF UK, s diskusemi se studenty tohoto oboru, a třetím spolupráce se Zdeňkem Kratochvílem. Tři spolu s ním vydané knížky představují dvě či tři kratší kapitoly první verze toho, co je zde pojednáno obecněji a širě.³ Samozřejmě jsem vycházel z podnětů strukturalismu, od pražské školy lingvistické k francouzské škole; velkou inspirací mi byly práce J.-P. Vernanta, Claude Lévi-Strausse, Mircea Eliadeho a dalších, až po P. Riceura. Do ikonologie výtvarného umění jsem byl uveden na seminářích s Růženou Vackovou a Josefem Zvěřinou, kterých jsem se mohl aspoň občas zúčastnit, vedle impulsu prací Gombrichových, Auerbachových a mnoha dalších.

Střední kapitoly o řeckém a helénistickém umění využívají do značné míry téže předlohy, která byla použita v podstatně rozšířenější podobě pro skripta o řeckém umění, vypracovaná společně s doc. Ivou Ondřejovou. I když jde z převážné většiny textu zde použitého o můj autorický podíl, Iva Ondřejová podstatně přispěla k promýšlení i obecnějších otázek zde naznačených v dalších souvislostech; vedle kapitol o Řecku četla i další pasáže o etruském a římském umění a pomohla mi užitečnými připomínkami. Práci laskavě přečetl a užitečné připomínky poskytl doc. Zdeněk Kratochvíl.

Část o Řecku je nejrozsáhlejší, neboť zde lze nejlépe sledovat vývoj přístupu mysli skrze snad vůbec nejdokonalejší výtvarné umění, jaké kdy vzniklo v lidských dějinách; zůstává důležitým pramenem inspirace i pro umění naší doby.

Kursy o obrazu světa a člověka v umění starověku na základě předběžných textů k tématu konám na Fakultě humanitních studií UK po řadu let. Odezvy mezi studenty a kolegy mi umožnily lépe formulovat řadu aspektů; kapitola o etruském výtvarném myšlení navazuje na

- 2) Její kniha speciální vyšla bohužel v podobě, kterou si sama nepřála, a připravit k vydání pozdější verzi rukopisu se ukázalo být příliš těžkým úkolem; hlavní teze jsou ostatně už dostupné v první práci obecnější, a pozorný čtenář si je doplní i z needitovaného textu, zapsaného obětavě jednou z jejích spoluvězeňkyň: Růžena Vacková, *Vězeňské přednášky*, Praha, UK 1999. Moje práce je ovšem pojata o hodně jinak, a s mnohými jejími závěry bych se sotva ztotožnil. Srov. též J. Bouzek, *Die Geschichte der klassischen Archäologie in den böhmischen Ländern*. *Eirene*, 32, 1996, 64–80; R. Vacková, *Allgemeine Betrachtungen über die Stilwissenschaft*, *Eirene*, 32, 1996, 87–94.
- 3) J. Bouzek – Z. Kratochvíl, *Od mýtu k logu, Řeč umění a archaické filosofie, Proměna interpretací*, Praha 1994, 1995, 1996.

speciálnější mou knihu o Etruscích a kapitola o římském umění na připravovaná skripta o tomto tématu. Rád bych zde poděkoval zvláště doc. Zdeňku Pincovi, z jehož podnětu byl onen cyklus přednášek na FHS uskutečněn.

Jsem si až příliš dobře vědom toho, že mnohé v této knize by ještě potřebovalo dopracovat, přeformulovat a leckde také zkrátit či doplnit, ale *hora ruit*, nevím, kolik budu mít k tomu ještě času ve svém věku, a chtěl bych tyto podněty dát už k dispozici jiným, kdo by na ně mohli navázat, zatím v této spíše esejistické formě.

Rád bych poděkoval Vzdělávací nadaci Jana Husa, která podpořila přípravu první verze rukopisu, redaktorkám ing. Marii Černé a dr. Marii Kratochvílové a nakladatelství Triton za péči o vydání svazku.

Poslední verze knížky vznikla v rámci práce na několika projektech, zejména MSM 21620829 (České země v rámci Evropy) a MSM 21620843 (Antropologie komunikace a lidské adaptace) na Filozofické fakultě a na Fakultě humanistických studií UK.

Literatura

- Auerbach, E. 1946: *Mimesis*, Basel
- Barth, H. 1999: Heinrich Barth erscheinen lassen, ausgewählte Texte aus seinem Hauptwerk „Erkenntnis der Existenz“, Basel
- Barthes, R. 1966: *Critique et vérité*, Paris
- Benson, J. L. 2004: *The Inner Nature of Color: Studies on the Philosophy of the Four Elements*, New York
- Bergson, H. 1934: *La pensée et le mouvement*, Paris, česky *Myšlení a pohyb*, 2003, přel. J. Čapek, J. Fulka, J. Hrdlička, T. Chudý
- Bouzek, J. 2000: *Interpretace v archeologii – Interpretation in archaeology*, *Studia Hercynia*, IV, 7–90
- Budil, I. T. 1998: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*, Praha, Triton
- Burkert, W. 1962: *Weisheit und Wissenschaft*, Erlangen
- Culler, J. 1976: *Ferdinand de Saussure*, London
- 1983: *On Deconstruction*, London
- Derida, J. 1983: *Margins of Philosophy*, London
- Erhard, A. 1984: *Základy jazykovědy*, Praha, SPN
- Freud, S. 1989: *O kultuře a člověku*, Praha, Odeon
- 1992: *Totem a tabu*, Praha, Práh
- Gombrich, E. H. 1969: *Art and Illusion*, New York, česky *Umění a iluze*, 1985
- Grof, S. 1992: *Dobrodružství sebepoznání*, Praha, Gemma
- Hadot, P. 2004: *Le voile d'Isis, Essai sur l'histoire de l'idée de Nature*, Paris
- Heidegger, M. 1998: *Sein und Zeit*, česky *Čas a bytí*, Praha
- Heller, J. 1988: *Starověká náboženství*, Praha, Kalich
- Jaspers, K. 1949: *Vom Ursprung der Geschichte*, Zürich
- Jung, C. G. 1994: *Duše moderního člověka*, Brno, Atlantis
- Jung, C. G. – Kerényi, K. 1985: *Einführung in das Wesen der Mythologie*, Stuttgart
- Jung, C. G. – Kerényi, K. 1997: *Úvod do mythologie*, Brno
- Karfík, F. 2007: *Duše a svět*, Praha, Oikumené

- Kerényi, K. 1941: Apollon, Studien über die Antike Religion und Humanität, Amsterdam – Leipzig
- Lévi-Straus, C. 1962: Pensée sauvage, Paris
- 1962–1971: Mythologiques I–IV, Paris 1962–1971, 1993
- Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, vychází v Curychu od r. 1972
- Lotman, J. M. 1992: Izbrannyje stati II–III, Tallin
- Mukařovský, J. 1995: Básnická sémantika, Praha
- Neubauer, Z. 2001: Smysl a svět: hermeneutický pohled na svět, Praha
- 2002: Biomoc, Praha
- Nuska, B. 1997: Symbolonový substrát hodnotových soustav (Symbolonové hodnoty ornamentálních systémů), Liberec
- Riceur, P. 1983: Time and Narrative I–III, Chicago
- Saussure, D. F. 1989: Kurz obecné lingvistiky, Praha, Odeon
- Snell, B. 1955: Die Entdeckung des Geistes, Hamburg
- Sokol, J. – Pinc, Z. 2003: Antropologie a etika, Praha
- Tilley, Ch. (ed.) 1990: Reading Material Culture: Structuralism, Hermeneutics and Post-Structuralism, London, Blackwell
- ThesCRA – Thesaurus cultus et rituum antiquorum, I–V, Los Angeles, Getty, 2004–2006
- Toynbee, A. J. 1954–1961: Study of History, Oxford
- Vacková, R. 1993: Věda o slohu I, Praha
- Vašíček, Z. 2006: Archeologie, historie, minulost, Praha, Karolinum
- Zvěřina, J. 1971: Umění jako znak, Praha

ČÁST I

Předfilozofické myšlení**Myšlení u zvířat a lidí: Jak si rozumíme se zvířaty**

Citové vnímání je u nás ještě v podvědomí dochováno, vnímáme atmosféru při vstupu do místnosti nebo do nového prostředí vůbec (i když u žen a malých dětí je tato schopnost větší než u mužů), vnímáme kvality prostoru, ve kterém se ocitáme. Myšlení v jednoduchých pojmech citoslovců máme společné i se zvířaty. V dalším zde mluvíme o vyšších savcích a ptácích, neboť bezpochyby existuje určitá forma vědomí také u nižších zvířat, nadto i u rostlin; dokonce i krystalizace minerálů a některé jiné jejich vlastnosti svědčí o tom, že i u nich nějaký velmi temný způsob vědomí existuje; to ale není tématem této knížky.

Ke zkušenostem asi každého z nás dnes patří poznání, že na citové úrovni se snadno domluvíme s naším psem či kočkou. Papoušci používají často brilantně a ve správném kontextu lidských nadávek a podobných úsloví. Zvířata vnímají od nás příjemné i nepříjemné, vnímají náš citový vztah zřetelně a jsou schopna ho také opětovat. Vycítí snadno, máme-li je rádi nebo ne, vycítí i náladu, se kterou k nim přistupujeme, a podle toho si k nám vytvářejí svůj vztah. Vycítí snadno, zda máme sílu ovládnout jejich jednání, aby nás poslouchala, anebo jestli na to nemáme. Dokážou také mnohé, co my dnes nedokážeme nebo jen s velkými obtížemi. Při nedávném tsunami v jihovýchodní Asii pochopila většina zvířat daleko lépe než lidé, že se přiblížilo velké nebezpečí, a podařilo se jim včas uprchnout, zatímco lidé tuto informaci nepostřehli. Konrad Lorenz byl průkopníkem moderního přístupu k myšlení zvířat, ale jeho existence byla známa od nepaměti, a Aristoteles i jeho nástupci uznávali nižší animální duši, která byla také schopna jistého způsobu myšlení. I náš Bohumil Němec uvažoval o duši rostlin.

Ovšem myšlení zvířat nemá onen odstup od situace, který má myšlení lidské, i když je v něm bezpochyby mnoho moudrosti, kterou jen tušíme, a právě jeho bezprostřednost může být i pro nás inspirací. Také je u zvířat

řat jen málo individualizace a daleko více druhových vlastností. Nadto je u nich mládí se schopností učit se poměrně krátké oproti lidem; více jsou odkázána na dědictví svého druhu a na to, co jim bylo vtištěno v raném mládí. Etiologie zvířat doznala velkého rozmachu a díky ní dnes víme o zvířecím myšlení více a na vědecktějším základě, než jsme dříve spíše jen tušili, ale bezprostřední zkušenost poznávání způsobu myšlení zvířat a jejich paměti je věcí, která – díky malým domácím zvířátkům, jež s námi žijí, ale i díky novému rozmachu jezdeckví – je poměrně snadno dostupná jak v tom, jaké domluvy jsme s vyššími zvířaty schopni, tak k pochopení, kde zůstává přece jen naše hranice oproti našim bratrům zvířatům a ptákům nepřekročitelná. Konrad Lorenz⁴ přispěl velkým dílem k srovnání myšlení u zvířat a lidí, ale rozdíl mezi lidským a zvířecím myšlením je velký. Pohled Desmonda Morrise⁵ je z trochu zkreslené perspektivy, i když bychom se ani v komunikaci se zvířaty neměli dopouštět pýchy, že jsme my ti vždycky moudřejší. Vždy tomu tak jistě není.

Již Claude Lévi-Strauss v *Myšlení přírodních národů* ukázal podrobně, že vztah mezi zvířaty a lidmi již u předneolitických Indiánů je dán symetrií vztahů mezi členy skupiny a druhy zvířat: např. mezi mužem Medvědem a medvědy jako druhem, mezi ženou Lasičkou a lasičkami atd. Tento vztah mezi dvěma systémy měl zvláštní důležitost pro konstrukci obrazu světa u přírodních národů. Také je v pozadí totemismu a dával do pořádku chápání vztahu mezi světem zvířecích druhů a individuálních lidských bytostí příslušného kmene, či vztahu více příbuzných kmenů s podobnou mytologií. Harmonický vztah mezi světem a lidskými bytostmi jako skupinou i jako jednotlivci byl vždy v popředí úsilí lidského myšlení i umění. Svatý František kázal ptákům; jistě věděl proč, a ptáci mu svým způsobem rozuměli, jinak by ho neposlouchali. Rajský svět, ve kterém jsme byli s přírodou zajedno a neodlišovali se od ní, se dochoval jen v mýtech, ale tehdy byli lidé svým způsobem vnímání zvířatům podobní; také neznali odstup a kritický pohled, problematizující poznávání subjektu v poměru k objektu nazírání.

Literatura

- Lorenz, K. 1981: *The Foundations of Ethology: principal ideas and discoveries in animal behaviour*, New York
 – 1993: *Základy etologie: srovnávací výzkum chování*, přel. M. Rýdl, Praha
 Morris, D. 1971: *Nahá opice*, 1971
 – 1997: *Lidský živočich: osobní pohled na lidský druh*, přel. J. Kovanda, Praha

4) Srov. Lorenz 1981, 1993.

5) *Nahá opice*, atd. 1971, 1977.

Antropogeneze: Myšlení v umění paleolitu a mesolitu. Snivé myšlení (dreaming)

Legendy o Atlantidě, i snad ještě o starších obdobích, jsou dnešní vědě jako takové nedostupné, neboť podle těchto legend byly tyto staré světy natolik odlišné od našeho, že je naším vědeckým způsobem poznání nedovedeme uchopit. Ovšem za připomínku jistě stojí, že v legendě bylo příčinou atlantské katastrofy zneužití znalostí sil živé přírody, což připomene naši situaci, ve které zneužíváme nám dostupných sil přírody, což by mohlo vést – a do jisté míry už vede – k podobným koncům. Také další mýty jaksi koření ve velmi dávných dobách. Mýty o vzniku materiálního světa, o vzniku lidí, reflektují v obrazech, které mají mnohé společné i v různých legendách na všech kontinentech, způsob obrazného vnímání a obrazné reflexe, která je nám dnes dostupná jen jako určitý druh uměleckého poznání, mimo oblast přísné racionality.

Paleolitu se říkalo od pradávna umění doby diluviální a představuje aspoň jisté relikty toho, co bylo v mytologiích považováno za dějiny před potopou. Ta doba podle legend preferovala daleko odlišnější přístup ke světu, ve kterém se – jako v rajském světě před prvotním hříchem – lidé nemuseli myšlenkově starat o smysl své existence. Žili v bezprostředním styku s daleko moudřejším světem bohů a pod jejich vedením, podobně jako ještě dnes v jistém smyslu zvířata. Také v paleolitu a mesolitu lidé méně pracovali než dnes. Jak víme z podnes existujících společenství, většinu dne se zabývali tím, čemu my říkáme využívání volného času. S touto situací jsou spojeny také legendy o Zlatém věku a o ráji, kde všechno si lidé mohli jen brát a nemuseli se starat. Z archeologie i etnografie víme ovšem, že se o potravu starat museli a že přicházely krize, kdy opravdu nebylo co jíst.

Vývoj lidské mysli se již tehdy odrazil v uměleckých dílech té doby. Nejstarší nám dostupné doklady percepce skutečnosti máme v paleolitickém umění, neboť umělecké dílo bylo již od svých počátků odrazem vidění světa těch, kdo ho vytvářeli, i oněch, pro které bylo vytvářeno. Z obou základních způsobů percepce: vnitřní matematické či geometrické struktury vnímané skrze myšlenky, které jsme se naučili a dokázali jich užívat, i bezprostřední vjem vnímaný našimi smysly, především zrakem, jsou pro nás ve starém paleolitu doloženy napřed ty první. Už kamenné nástroje starého paleolitu mají intencionální tvary, spojené nejen s jejich užitkovou funkcí, a aspoň od acheulenu prokazují smysl pro cílenou geometrickou formu, která byla obecně respektována. Ze

středního paleolitu známe již i umělecké výtvořy, včetně sošek a rytin, a tyto výtvořy nám prostředkují o něco více znalostí o stavu mysli neandrtálského člověka a skupin s ním současných.

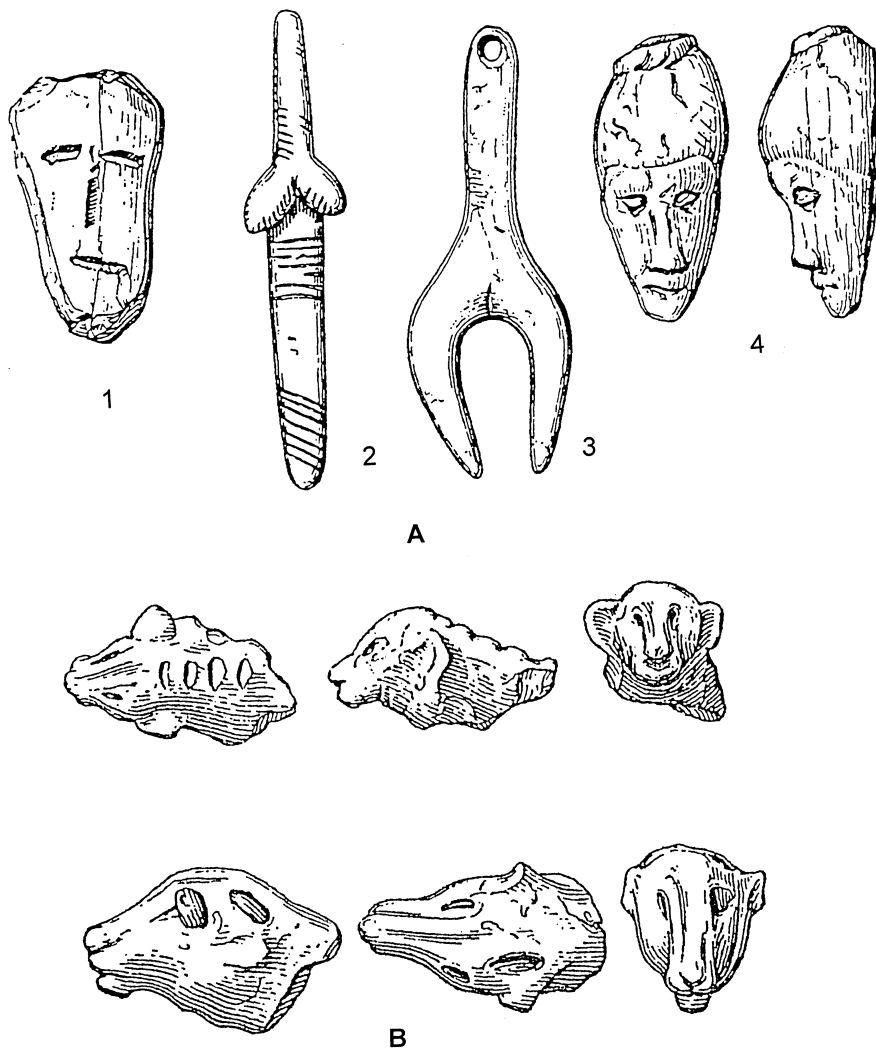
Ovšem až umění mladého paleolitu s jeho nástěnnými malbami, rytinami a plastickými figurkami lidí i zvířat nás informuje podrobněji o tom, jak tehdejší lidé svět viděli a jak si ho ve svém umění pro sebe stylizovali. Na jedné straně existují v umění aurignacienu a zejména magdalénienu velice živé, barevné a impresivní obrazy zvířat, na straně druhé schematická zobrazení lidské postavy, vedoucí jakoby ke znakovému podání nám dostupné ideje reality,⁶ přehled názorů nedávno shrnul J. Bažant,⁷ a týká se to i sošek a rytin (obr. 1–2). Už paleolitické umění je tedy nejen bezprostředně vnímající až skoro eideticky, ale také se stylizovanými obrazy až do geometrických forem. Dvojí způsob přístupu skutečnosti do naší mysli tedy provází vývoj lidstva už od nepaměti. I my vnímáme očima bezprostředně barevné skvrny, ale také musíme přijmout myšlenky, pomocí kterých tento bezprostřední vjem interpretujeme. Musíme se to učit od dětství a není to snadné, jak ukazují četné příklady lidí, kterým byl operativně otevřen zrak až v dospělém věku a kteří raději buďto zavírali oči, aby si skutečnost uvědomili lépe svým dřívějším způsobem, anebo se vůbec racionálně s tak bohatým smyslovým vjemem oka nevyrovnali; nezřídka končili i sebevraždou.⁸

V dvojím přístupu paleolitického umění doby jeho vrcholu existují na jedné straně živé barevné a impresivní obrazy zvířat, které připomenou jen lehce načrtnutý akvarel na navlhčené čtvrtce, svědčící o neobyčejné intenzitě bezprostředního smyslového vjemu a lehkosti zachycení reality obrazem, často pohromadě se znaky připomínajícími až písmo. Kombinace obojího způsobu vnímání je nám dospělým těžko dostupná, i když můžeme vidět jisté jeho obdoby v kresbách malých dětí. Stojí za to ovšem připomenout, že našemu chápání jsou i taková zobrazení a mysl, která je vytvářela, přece jen dostupné skrze naše rozpominání na dětskou fázi našeho života, a nadto i jinak s jistým úsilím, ať už v pojetí společné paměti lidstva C.-G. Junga, či v uvědomění si předchozího stavu lidské mysli v nás. Podobně totiž jako plod v děloze matky opakuje jistým zkráceným způsobem antropogenezi, tak malé dítě

6) Srov. R. Vacková 1993, 140–150; J. Zvěřina 1971.

7) J. Bažant 2002.

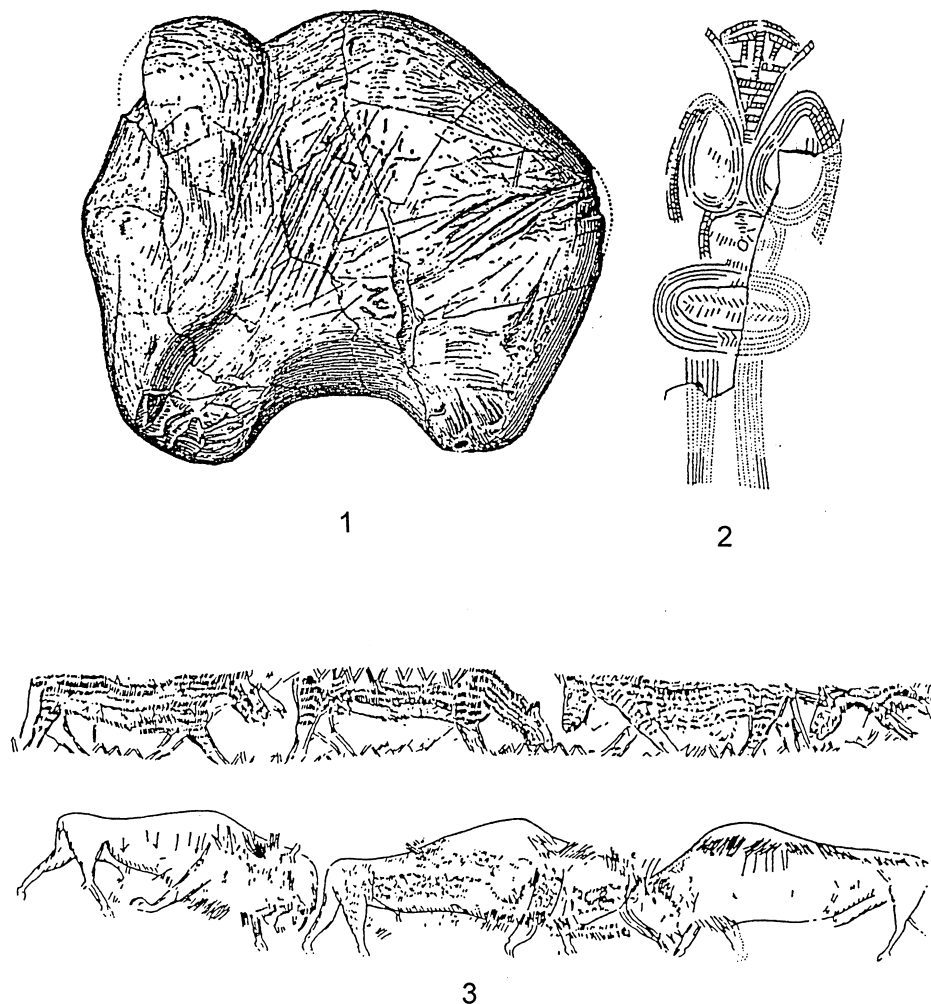
8) Srov. A. Zajonc, *Catching the Light, The Entwined History of Light and Mind*, New York 1995.

Obr. 1. A hlavy mužská (1) a ženská (4) a stylizované plastiky žen ze slonoviny (2–3), B hliněné figurky zvířat z Dolních Věstonic.

opakuje v jistém smyslu raný vývoj lidstva, a tedy i lidské mysli; tomuto stavu se můžeme v našem povědomí aspoň do určité míry přiblížit.

Zajímavé je také, že některé paleolitické rytiny, jako u nás rytina ženy z Předmostí (obr. 2: 2), značně připomenou kresby proudění v lidském těle, užívané při učení čínské akupunktury; asi už paleolitičtí lidé vnímali některé jevy podobným způsobem jako zakladatelé akupunktury. Tzv. paleolitické Venuše symbolizující síly reprodukce, roze-

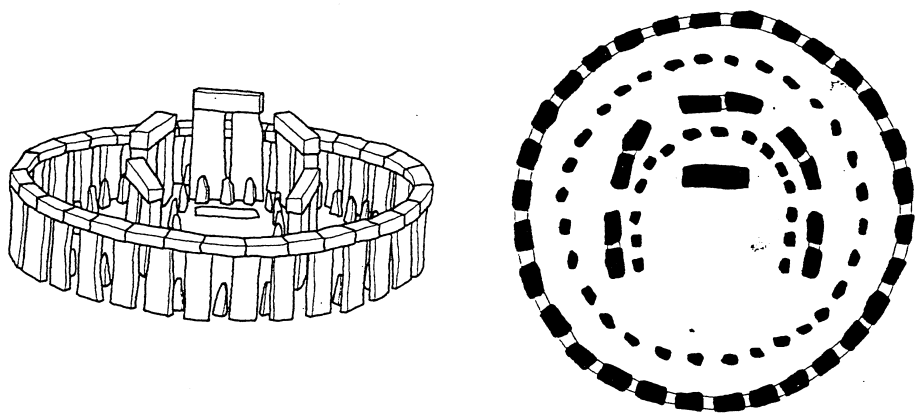
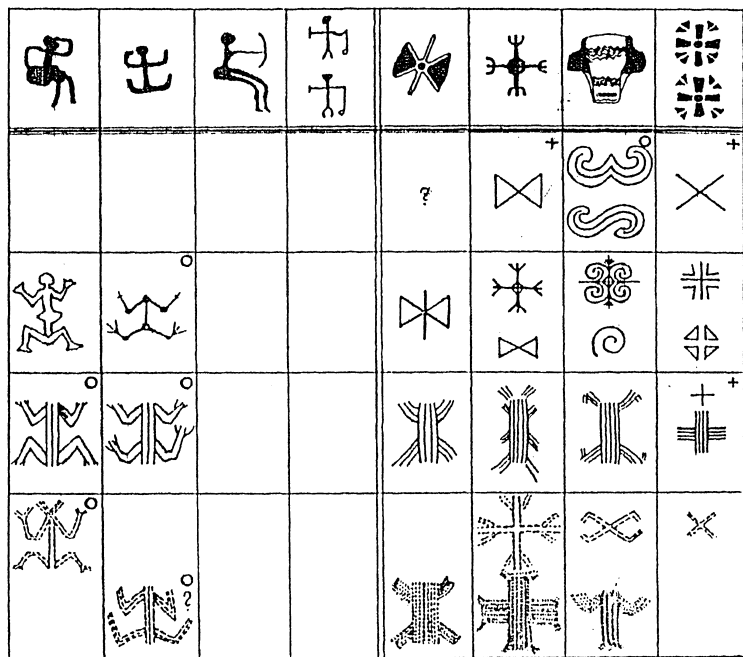
Obr. 2. 1 soška mamuta z mamutoviny, 2 rytina ženy na mamutím klu, Předmostí u Přerova, 3 rytiny zvířat na koňských žebrech z jeskyně Pekárny.

ní, připomenou Goetheho „Velké Matky v hlubokosti tam“ (tak v překladu O. Fischera); jsou obrazem sil udržujících lidský rod a současně odrazem vysokého ocenění této ženské role tamější společností (to se týká i schematických zkratk, obr. 1: 2–3). Pro nás by nebyly paleolitické sošky ideálem krásy, ale o to paleolitikům asi nešlo, spíše byla jejich ideálem zasloužilá matka, která funkci rození dětí nejlépe plnila.

Pozoruhodné je také v mladém paleolitu a mezolitu zobrazení vnitřní struktury zvířete i lidských postav, jejichž vnímání je zřejmě refle-

xí starobylého způsobu myšlení, které je dodnes známo zejména u australských domorodců. Některé australské skalní kresby zobrazují vnitřní orgány zvířat. I když pocházejí ve své většině z dosti dávné doby, mnozí současníci jim ještě rozumějí, neboť dokážou vnímat podobně. Z dnešních etnografických civilizací jsou tomu nejbliže malby Křováků a australských domorodců, interpretované způsobem myšlení zvaným dnes v odborné literatuře *dreaming*, ze kterého známe my už jen rezidua v pocitovém vnímání. Tzv. *dreaming* je způsob vnímání spíše cítěný než abstraktně definovatelný, ale přinášející užitečné informace formou obrazů a dojmů, které je zřejmě možné – jak ověřilo současné antropologické studium – správně interpretovat a získat tak jinými způsoby nedostupné či jen těžko dostupné informace. K tomuto způsobu vnímání vede jednak tradice sama, jednak určité školení. Jak jsi přišla na to, že dnes prší, když v televizi hlásili, že bude pěkně? Standardní odpověď v angličtině bude znít: *This I have from my dreaming*. Vy, hloupí Evropané, si myslíte, že děti se nám rodí proto, že spolu něco sexuálně provozujete. Ne, že bychom to nedělali, ale to není jinak podstatné. A jak to tedy je? Inu, napřed má žena svůj sen, že k nám dítě přichází, a o den či dva později i já, a tím je jasné, že je dítě na cestě, to je přece daleko podstatnější, než co si myslíte vy Evropané. *Dreaming* ovšem vyžaduje zbavit se odstupů od myšleného, vnořit se přímo do něj, a to může být pro moderního člověka rizikem, že se ztratí sám sobě, přijde o svou pracně nabytou individualitu, která je dnes bezpochyby potřebná. Veškeré pokusy Evropanů o *dreaming* ukazují, že na této stezce je zapotřebí postupovat velmi obezřetně (zejména Morgan 1987). Kromě toho nám taková konfrontace ukazuje, že něco sice svým způsobem myšlení chápeme lépe, ale jiné je nám zase uzavřeno. Jde tedy spíše o posun středu poznání dostupného obzoru či Heideggerovy paseky než o jednoznačné vítězství osvíceného ducha nad primitivismem.

Měl jsem to štěstí, že jsem se mohl sejít s jedním australským domorodcem, který se jmenoval Burum Burum. Proslavil se svými knihami a také tím, že se k výročí objevení Austrálie vypravil do Anglie a v Kentu vztyčil australskou vlajku, jako revanš za tehdejší připojení Austrálie k Britskému impériu. I on, přestože univerzitně vyškolený intelektuál, byl ještě tohoto *dreaming* schopen. Zdá se, že *dreaming* nám aspoň do jisté míry přibližuje způsob myšlení konce paleolitu a mesolitu, které se postupně přiklánělo – zřejmě jako reflexe myšlenkového přístupu strukturujícího skutečnost – k abstraktnějšímu podání zejména lidských figur. Snad tím už tyto kresby vyjadřovaly nadřazenost člo-

Obr. 3. Nahoře srovnání motivů na lineární neolitické keramice s motivy z Malé Asie (Catal Hüyük). Dole Stonehenge, rekonstrukce a půdorys.

věka nad zvířaty, lidského myšlení nad myšlením zvířat, jejichž zobrazení zůstávalo delší dobu více naturalistické. Podobný vývoj vidíme už v umění franko-kantaberského okruhu a jeho paralel v Africe i v Austrálii – jak ve zjednodušené schematizaci, tak v zobrazení složitějších příběhů. Má své předchůdce už v mladém paleolitu; příkladem může být ležící muž před zvířetem, které ho zřejmě zranilo či zabilo, z Lascaux (obr. B 2), ale na konci paleolitu máme už zobrazení bitev, lovů a jiných dramatických událostí (srov. obr. B 3), dotýkajících se osudu většího počtu lidských bytostí, běžně.

Jeskynní umění bylo především uměním performačním; součástí a finálním reziduem rituálu; tak je tomu i u umění australských domorodců a jihoafrických Křováků. Paleolitické umění se vykládá obvykle jako magické,⁹ ovšem magickým bylo umění vždy a podnes si něco magického v sobě uchovalo. Banální vysvětlení, že kresby měly přivolat lovnou zvěř, ukazuje jenom naši simplifikující mysl a nepochopení širších významů, nedefinovatelných našimi úzkými pojmy. Zřejmě už i v paleolitu šlo v umění o zajištění harmonického vztahu k přírodě, která byla tehdejší lidem živitelkou jak plody rostlin, tak masem ulovených zvířat. S těmito silami bylo už pro tehdejšího člověka důležité žít v harmonii. Tuto harmonii s přírodou v rajském světě předneolitickém bylo nutno nejen respektovat, nýbrž ji také udržovat náboženskými obřady, jejichž umělecká tvorba byla součástí, a zřejmě i s malbami spojenými oběťmi. Tak nejsou paleolitické ideje příliš vzdálené ani současným ekologickým hnutím, které ostatně v mnohém proklamativně navázaly na moudrost amerických Indiánů.

Nejstarší nám dnes bezprostředně dostupný způsob myšlení, *dreaming*, ovšem vyžadoval školení a přípravu, zasvěcení. Známý jsou jeho beletrizované popisy od evropských spisovatelů, S. Morganové a B. Chatwina.¹⁰ Od jednoho australského kolegy mám příběh, který tento přístup ilustruje z jiné stránky. Na jeho univerzitě dostali grant na odhalení správné původní interpretace australského domorodého umění. Pozvali si větší skupinu lidí ze Severních teritorií, mužů i žen, a za slušné peníze si nechali vyprávět příběhy, které se k takovým a podobným rytinám či malbám vztahovaly. Natočili na rekordér mnoho příběhů. Byli velmi spokojeni, nakonec té skupině aboriginálů ještě připlatili a řekli si: teď jsme konečně vyhráli. Aboriginálové se vrátili domů

9) Srov. v posledních letech zejména Lewis-Williams 2007.

10) Morgan 2002; Chatwin 1988.

s větším množstvím peněz, pozvali své soukmenovce do místní hospody k tučnému hodu a pití, ale ti se na ně pak vrhli: Vy jste prozradili těm bílým ďáblům naše tajemství – za to si zasloužíte smrt! Naši hrdinové se ovšem smáli a říkali: Prosím vás, vyprávěli jsme jim jen ty pohádky, co se říkají malým dětem, než dostanou rozum, nic podstatného jsme jim neprozradili.

Tady by mohl příběh končit, ale není tomu tak. Později se zjistilo, že natočené pohádky byly součástí přípravy k australské *rite de passage*, rituálu přechodu do dospělosti; měly otevřít mysl dětí, aby pozdější zasvěcení pochopily. Koneckonců jde o širší záležitost: i většina pozdějších mýtů, včetně dnes u nás nejznámějších řeckých a keltských, měla ve starověku podobnou úlohu propedeutiky ke vstupu do mysterijního poznávání. I *dreaming* je ovšem ještě, jakkoli zasut, v naší mysli a připomíná nám, pokud si to jsme schopni uvědomit, že citové vnímání – pokud je kontrolováno intelektem a prověřeno volným pokusem „pokus – omyl – lepší pokus“ („trial – error – better trial“), je stále významným prostředkem poznání, i když se ho naše dnešní média a síly, které jsou za nimi, snaží zneužít k desinformacím. Pokud ho nedoplníme dalšími přístupy, nebezpečí tu jistě je, neboť jedině spojení tří základních přístupů: skrze rozum, cit i vůli, může vést poznání ke spolehlivějšímu výsledku. Hlavním zájmem vyspělejšího způsobu myšlení vedoucích lidských osobností té doby nebylo ovšem natolik soustředěno na materiální potřeby, jak bychom my dnes soudili; duchovní stezka bývala mnohdy podstatnější ještě v myšlení, odpovídající zhruba konci mesolitu či přechodu od mesolitu k neolitu.

O umění většinou předneolitických civilizací Afriky pojednávali v nedávné době mnozí jiní; ohlasu se dočkaly zejména práce Lewise-Williamse (2007), který vysvětluje tato umění podobně: jako ohlasy zážitků šamanské percepce duchovního světa za běžnou realitou. Přispěl k tomu i náš Stanislav Grof (1992) a další, jejichž zkušenosti pocházely z konzumace drog, zejména LSD, a některých tradičních technik užívaných v etnografických kulturách. V poslední době se k takovým zážitkům a jejich zobrazení vrací i znovuoživení sibiřského šamanismu; přehledná literatura je také obsažena v citované knize Lewise-Williamse (2007).

Sibiřští šamani jsou muži, ale chodí v ženských šatech a mluví o sobě v ženském rodě. Dále na východ, v Koreji, jsou známy především šamanky, které jistě hrály podobnou úlohu i v paleolitu. Ovšem kněžské funkce u starých civilizací měli, jak víme i z paleolitického umění,

ženy i muži; zřejmě už tehdy bývaly kněžské funkce podrobněji specifikovány. V každém případě bylo úkolem šamanů i šamanek léčit, dávat do pořádku osudové věci, získávat výhody pro svůj rod, pro své společenství krve, které bylo daleko významnější než dnes a u všech před-neolitických civilizací bylo základní společenskou strukturou, určující postavení i osud jedince.

Už proto, že lidé nemuseli nijak moc pracovat (podle svědectví mnoha antropologů pracují lidé bez zemědělství jen dvě až tři hodiny denně), byly v pozdější tradici mladý paleolit a mesolit charakterizovány v legendách jako zlatý věk Saturnův, jak píše Ovidius (*Metamorfózy* I, 89–112): *Aurea prima sata est aetas, quae vindice nulo, sponte sua, sine lege, fidem rectumque colebat...* (První byl zlatý věk, kdy bez soudce a bez zákonů, jen sama od sebe, byla zachovávána věrnost i právo...).

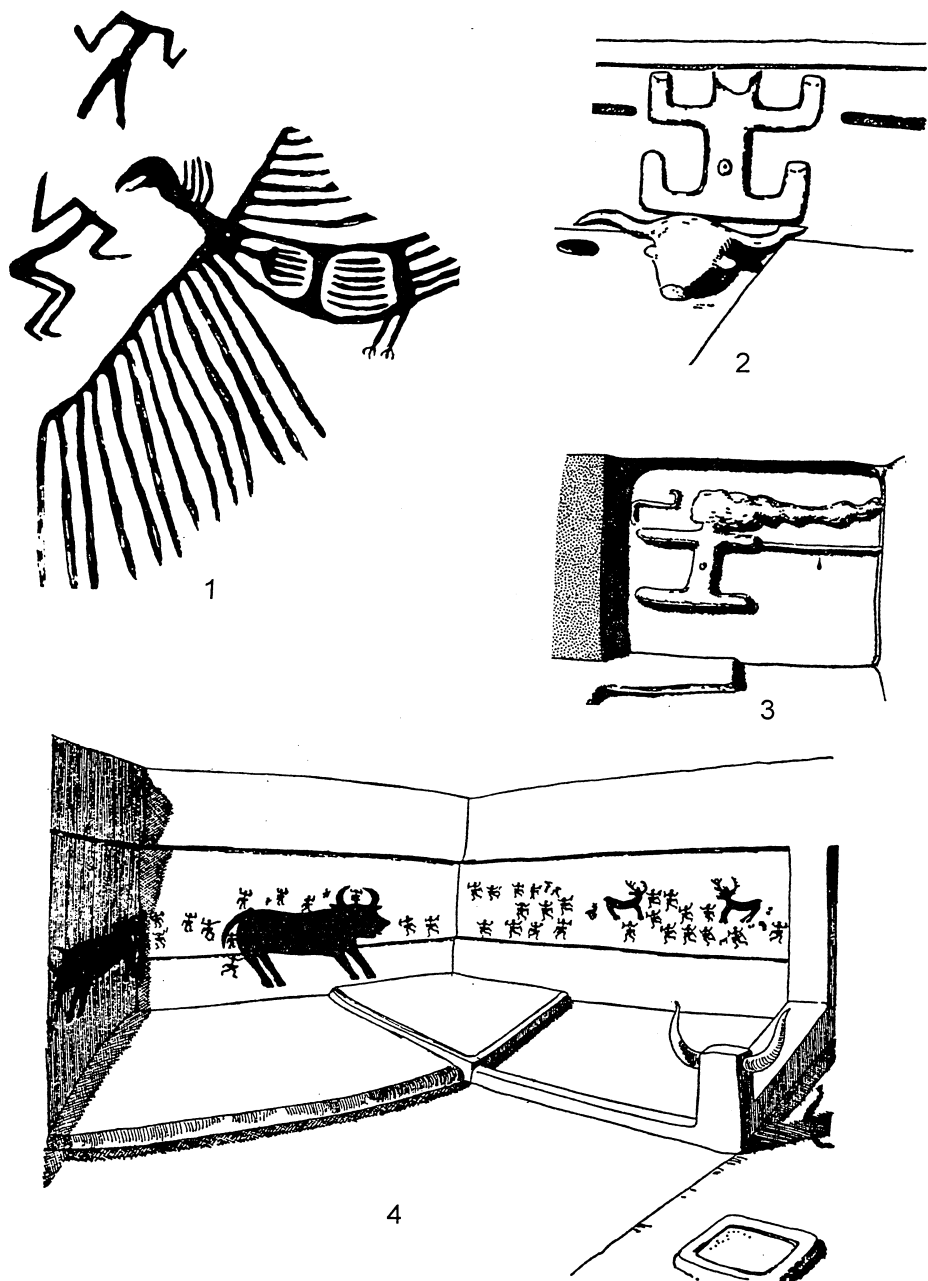
Literatura

- Bažant, J. 2002: Paleolitické umění: Prvních sto let, in: *Archeologie nenalézaného*, Sborník prací věnovaný S. Venclovi, Praha, 9–33
- Grof, S. 1992: *Dobrodružství sebepoznání*, Praha, Gemma
- Chatwin, Bruce 1988: *The Songlines*, London
- Lévi-Strauss, C. 1968: *Myšlení přírodních národů*, Praha, 2. vyd. 1993
- 1962: *Pensée sauvage*, Paris
- 1962–71: *Mythologiques I–IV*, Paris: 1. *Le Cru et le cuit*, 1964, 2. *Du miel au cendres*, 1964, 3. *Origine des manières de table*, 1968, 4. *L'homme nu*, 1971
- 1984: *Tristes tropiques*, Paris
- 1989: *Des symboles et leur doubles*, Paris
- Lewis-Williams, D. 2005: *Mind in the Cave*, Johannesburg
- 2007: *Mysl v jeskyni: Vědomí a původ umění*, Praha, Academia
- Lewis-Williams, J.-D. – Dowson, T. A. 1989: *Images of Power, Understanding of Bushman Rock Art*, Johannesburg
- Lommel, A. 1970: *Pravěk a umění přírodních národů*, Praha, Artia
- Morgan, Sally 1987: *My Place, česky Sem patřím*, Praha 2002

Neolitický způsob cyklického myšlení: Rigveda, její předlohy a Avesta. Umění neolitických civilizací

Přechod od mesolitu k neolitu odpovídá v mytologiích vyhnání z ráje: Mesolitickým lidem stačilo pracovat jen pár hodin, jinak si mohli hrát.¹¹ Zemědělci museli už vyvinout daleko více úsilí, zejména v době vrcholu sezonních prací, aby si zajistili obživu, ale bylo to od té doby daleko více než dříve v jejich vlastních silách. Vyhnání z ráje bylo současně

11) Srov. Lévi-Strauss 1984, česky *Smutné tropy*.

Obr. 4. Çatal Hüyük, nástěnné malby a reliéfy.

ztrátou nevinnosti. Jak napsal Friedrich Schiller, den vyhnání z ráje byl nejšťastnějším dnem v dějinách lidstva, neboť otevřel cestu ke zjasnění mysli. V řeckých a římských mýtech byl neolit stříbrným věkem, ještě jen mírným zhoršením věku zlatého, neboť války a boj ještě nebyly časté a k udržení společenství nebývalo nutné brutální násilí, jako tomu bylo později.

Tak opět píše Ovidius (*Metamorfosy* I, 113 násl.): *Postquam, Saturno tenebrosa in Tartara misso, sub Iove mundus erat...* (Poté co byl Saturnus svržen do Tartaru, byl svět pod Jupiterem...), tedy i pozdějším nejvyšším bohem. V řecké mytologii ovšem bylo toto období ještě pod vládou Krona, jehož svrhl Zeus až později. Tento svět už nebyl bez válek a sporů, i když byl lepší než pozdější věk měděný. Boje mezi skupinami, jak víme z archeologických dokladů, často končily masakry celých osad.

Rozšíření neolitické civilizace bylo nejvýznamnějším objevem v dějinách lidstva, a staří ho připisovali vesměs božskému zásahu; bylo darem bohů, nikoli zásluhou lidskou. Démétér vyslala Triptoléma přinést lidem obilí a také ve skýtských legendách spadlo zemědělské náradí z nebe. Neolitické hospodářství přineslo vedle plodin a způsobů jejich pěstování také úspěšnější využívání krajiny. Hlavním neolitickým božstvem byla velká bohyně Matka (obr. 4: 2–3, v Řecku později zvaná Démétér); z jejich sil a darů se obnovoval život rostlin, zvířat i lidí. První neolitické sošky jsou téměř vždy ženské a zřejmě nikoli ve vztahu k velké bohyni plodnosti (foto 5: 1–4). Vedle chleba zobecnělo také pivo; náš tekutý chléb není o nic mladší než chléb v pevném skupenství. I když neolitické obiloviny měly menší výnosy, neolitické civilizace vytvořily svým obděláváním naše nejúrodnější půdy, černozemě a hnědozemě.

Myšlení protoneolitu, kdy se ještě neobdělávala půda, je reflektováno v nejstarší vrstvě staroindické tradice, plné zemědělství v Avestě. Znalost pěstování obilí je v mytologiích považována za dar bohů, mj. řecké Démétrý a římské Ceres. Neolitická moudrost se jevila vesměs být moudrostí zjevenou, prostředkovanou bytostmi, které stály mezi světem bohů a světem lidí. K takovým patřil řecký Triptolémos, sedm rikšiů indické mytologie, starý Zarathustra, ale i Thoth v Egyptě a řada dalších. Tyto moudrosti i božstva měly vztah k vesmíru, k planetám, k nebeské klenbě a ke zvěrokruhu; zajišťovaly v tehdejších vědomí harmonii mezi světem kosmu a sférou lidí. V nejstarší vrstvě indické mytologie je chován dobytek, kráva je středem pozornosti i úcty, ale obdělávání půdy se nezmiňuje a hlavním cílem nejstarší vrstvy z indické tradice byl spí-

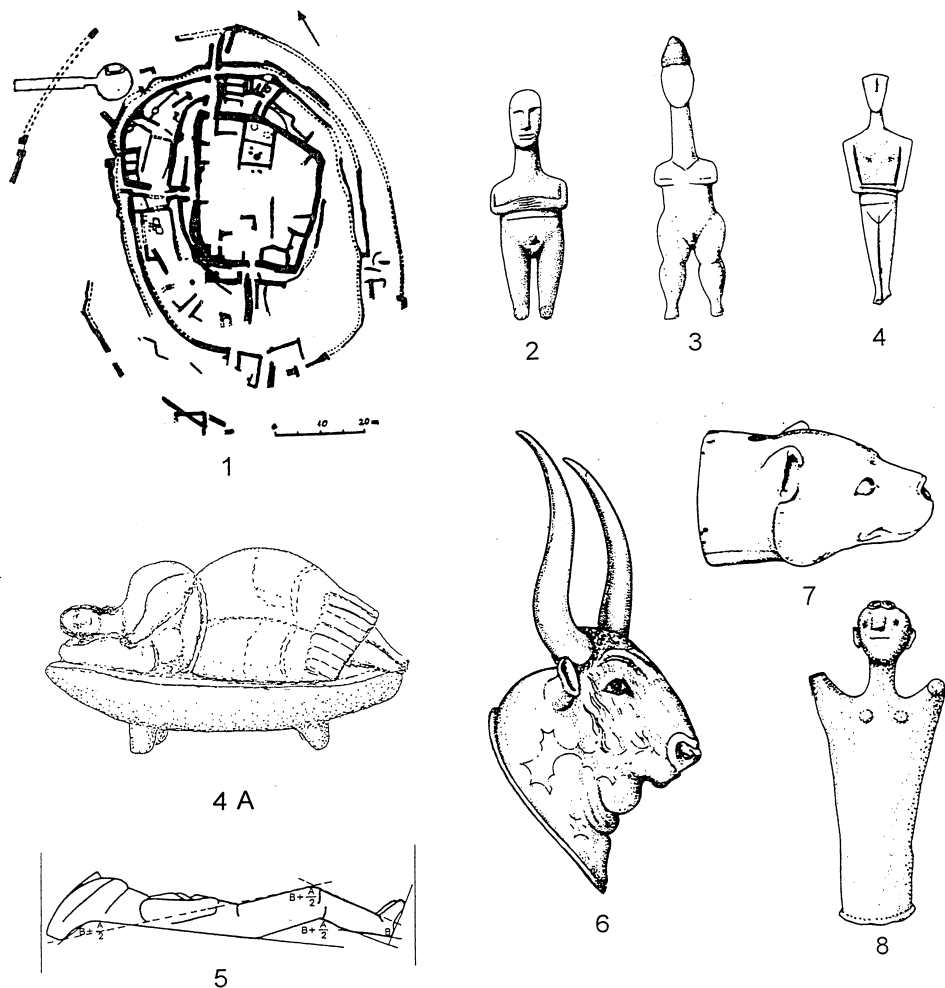
še odvrát od materiálního světa než zabývání se jím prakticky. Ovšem v Çatal Hüyük byli naopak býci a jeleni rituálně lovenými a obětovanými zvířaty (obr. 4: 4) a byly chovány ovce a kozy, podobně jako v Íránu v nejranějším neolitu. Udržení bezprostředního vztahu k božskému duchovnímu světu, které bylo a je ostatně cílem všech náboženství (i římské re-ligio značí znovunavázání tohoto přerušného stavu), bylo hlavním cílem.

Je konečně i cílem těch, kdo dnes následují pomocí starobylých, jen zčásti modernizovaných způsobů meditace, vnitřní koncentrace, dechových cvičení a podobných tuto starobylou stezku, i když zřejmě mnozí z nich přicházejí o jasné vědomí vzhledem k jejich nepřipravenosti. Ti, kdo na ní byli v raném neolitu dále než ostatní, se stali vzorem a jejich moudrost byla považována za vysoko převyšující vlastní úsilí na stezce těch, kteří je chtěli následovat.

Proti nejstarší vrstvě indické tradice je nejstarší vrstva perské mytologie svým myšlenkovým světem už plně neolitická. V Avestě se hovoří o pozitivní roli Íránu, jemuž jde o zušlechťování země pěstováním plodin a domestikací divokých zvířat, zatímco opak Íránu, lovecko-sběračský Turán s loveckou magií a šamanismem, je nepřítelem řádného vývoje lidstva a musí být překonán osvíceným duchem a působením „pokrokového“ Íránu. Çatal Hüyük v jihovýchodním Turecku poskytl doklady o způsobu pohřbívání podobném parskému. Mrtví byli položeni na platformy, jejich těla ohlodána supy (obr. 4: 1), a očištěné kosti byly pak uloženy pod domy živých, aby tak mrtví zůstávali v jejich komunitě. Pohřbívání na platformách zakázala Parsům až dnešní vláda v Íránu. Uctívání ohně naznačuje i ornamentika řady neolitických kultur, zejména kultury Sesklo v Thessalii (obr. B 4).

Vytváření předmětů z hlíny, keramika, bylo v neolitu ženskou záležitostí a neolitické mýty mívají zpravidla ženskou bohyni – demiurga, která podobně jako Hospodin ve Starém zákoně vytvořila z hlíny i samého člověka. Podle jednoho amerického indiánského mýtu bohyně napoprvé lidskou bytost přepekla a odhodila do Afriky, druhou nedopékla a odhodila do Evropy; teprve třetí byla upečena správně a z ní pocházejí američtí Indiáni. U různých jihoamerických Indiánů se musely ženy před vybíráním hrnčírské hlíny, formováním a vypalováním nádob zdržovat po určitý čas pohlavního styku a připravovat se k té práci i půstem.¹²

12) Cf. C. Lévi-Strauss, *La potière jalouse*, Paris 1985.

Obr. 5. 1. Dimini, půdorys neolitické osady v Thessalii, 4. tis. př. Kr., 2–4 a 5 Kycladské idoly, 3. tis. př. Kr., 4A ženská figurka z Malty, 4. tis. př. Kr., 6–7 minojská rhyta z Knossu, 8 mykénský idol z Mykén.

Formy neolitické keramiky jsou velmi tradiční všude. Základní polokulovitý až lahovitý tvar připomene lúno, ze kterého se rodí děti i zvířecí mláďata, dekor byl předáván z generace na generaci, a individuální volnosti pro změny bylo jen málo. Hrnčírky v pueblových kulturách jihozápadu Spojených států mají jen velmi malý prostor k osobnímu vyjádření: i většina ornamentů zdobících nádoby je tradiční a neměnná, jen na malém prostoru mohou vyjádřit své vlastní nápady, pokud se